

Přelom jako memento a výzva [1993]

Vážené dámy, vážení pánové,

obávám se, že budu až příliš zůstat na abstraktní rovině a že asi neřeknu mnoho nového o skutečné politické a společenské situaci východní části našeho kontinentu. Zmíním jen něco málo z toho, co by mohlo a mělo vést k zamyšlení. Proto už napřed prosím o shovívavost.

Tomu, co se v druhé polovině osmdesátých let odehrálo ve střední a východní Evropě, se už dostalo vícera různých pojmenování. Něco pojmenovat znamená vždycky také: nějak s tím skoncovat anebo s tím aspoň skoncovat chtít. Když pojmenujeme nějakou skutečnost jejím pravým jménem, znamená to, že ji tak tedy známe. A tu se musíme vždycky také tázat: známe opravdu onu skutečnost, kterou jsme nějak pojmenovali? Pojmenovali jsme tu skutečnost opravdu jejím správným jménem? Proč dnes mluvíme o „přelomu ve východní Evropě“? Především: proč o „přelomu“? A za druhé: proč ve východní Evropě? Jsou to vskutku ta pravá jména? A i kdyby ano, co nám ta jména vlastně říkají?

Už v prvních dnech onoho poměrně pozdního přelomu v Praze to byli zejména studenti, kteří se nejaktivněji podíleli na změně celé politické atmosféry. Byli to také právě oni, koho musíme považovat za odpovědné sice ne za pojmenování, ale za *skutečnost* oné tehdejší za měkkou nebo za mírnou označované revoluce. Dnes snad už všichni cítí, že nešlo o vhodná, pravá pojmenování. Události sice nebyly krvavé, ale už tehdy – a snad ještě více dnes – cítíme, jak to všechno bylo vzdáleno nějaké „měkké“ změně. Ještě vážnější to je s tzv. revolucí. Už dost brzo, již po několika týdnech, koncem prosince a na počátku ledna, mluvili studenti často o „ukradené revoluci“. Dnes však vidíme stále jasněji, že se opravdu nedá hovořit o revoluci. Všechno spíš mluví pro to, že jde o jakousi restauraci, tedy o žádnou revoluci. Jak je to možné, že se sama skutečnost před našima očima tak mění, že potřebujeme nová jména, jak ji nazývat? Byla skutečnost bytostně, tj. už při svém počátku taková, jenom že jsme to neviděli, že jsme jí tak nerozuměli?

Právě zde jsme nejčastěji zatíženi předsudkem, který musíme brát vážně, že totiž to, co se v minulosti událo, událo se tak a nejinak jednou provždy, že to takové je i dnes a že to tak zůstane navždy a že na tom nebude moci nikdo nic změnit. To je přece jen částečná pravda – a proto omyl. To, co je, co se děje, co se přihází, je vždycky víceznačné, ba je mnohoznačné. I když něco už „úplně“ skončilo a stalo se pouhou minulostí, děje se to v jakémsi bytostném smyslu ještě dál, takže nelze ještě nějaký dost dlouhý čas jasně a jednoznačně říci, co se to vlastně stalo. A to nikoli pouze proto, že jsme na začátku ještě nevěděli o všem důležitém, co k příslušnému danému stavu věcí náleželo, nýbrž proto, že ke každé dějinné skutečnosti, ke každé dějinné události náleží také na ni navazující a dále přetrvávající reagování lidí, a tato reakce pak pokračuje dál a hlouběji do budoucnosti, v níž se ona událost zdá jevit jako něco již minulého, a tak už do minulosti úplně odešlého.

Tomu ovšem nesmíme rozumět tak, že všechno, co se dějinně odehrává, je pouhé zdání, anebo že se aspoň ve vzpomínce pouhým jevem stává, pouhou libovolnou a bezdůvodnou představou. K veškerému dějinnému dění náleží vždycky také něco daného, věcného, skutečného, co může být konstatováno. Dějiny však nespočívají pouze v těchto danostech či faktech; všechna fakta dohromady nemohou přece nikdy představovat žádnou skutečnou událost, žádné skutečné dějiny. K těmto dějinám náleží vždycky také to, jak lidé onomu tehdejšímu ještě živému dění a potom tomu již nastalému a uplynulému dění rozuměli a nadále

pak rozumějí. K tomuto dění, k těmto dějinám přece vždy také náleží, jak lidé tehdejšímu dění a pak těm již nastalým událostem rozuměli a jak jim rozuměli také později. Dějiny bez porozumění nejsou ještě žádnými dějinami, a to platí jak pro tehdejší činné účastníky toho, co se děje, tak i pro nás všechny, kteří jsme chtíce nechtíce následovníky a dědici oněch tehdejších účastníků, a to ať už o tom přesně víme, nebo nikoli. Jde o něco mnohem podstatnějšího než o pouhé různé interpretace toho, co se vlastně stalo: ty tzv. pouhé interpretace vstupují do toho, co se dějinně děje, a jsou proto od toho dějinného neodlišitelné a neoddělitelné. To věcně, předmětně dané nemůže být odstráženo od svého smyslu, protože ve skutečných dějinách nereagují lidé nikdy jen na to pouze dané, na tzv. fakta, nýbrž na jejich smysl, jejich význam. A tak je právě ve skutečném postupu dějin oboje vždycky neoddělitelně srostlé, a to právě znamená: *konkrétní* (toto slovo pochází od slovesa *concreresco*, *concreescere* = srůstati). Vypsání historie (dějepis), které by se chtělo omezit výhradně na tzv. fakta, se tak stává naprosto abstraktní disciplínou, právě protože abstrahuje od nejrůznějších podob porozumění, a tím také od více nebo méně smysl vnímající a smysl obsahující (smysl zahrnující) dějinné zkušenosti.

To všechno, co tu bylo vysloveno v takové obecnosti, platí zřejmě také pro nám přítomnou dobu onoho stále ještě dále se rozvíjejícího nebo spíše pokračujícího tzv. přelomu. Došlo k nápadné a – jak se stále ještě zdá – základní změně politických a společenských poměrů ve střední a východní Evropě. Kdo chce myslet pouze kauzálně, může se snažit odhalit hlavní příčiny tohoto následku. A opravdu můžeme bez dalšího připustit, že tak lze mnohé vskutku jasněji vidět a popsat, ovšem jen pod tou podmínkou, že si nepřestaneme stejně jasně uvědomovat, že jsme tím právě vyřadili právě to dějinné. Neboť to „dějinné“ spočívá především v tom, jak lidé reagují jak na to ne-dějinné, tak i na to, co se už dějinně stalo nebo co se právě dějinně děje. A přitom bývá ta současná reakce tou rozhodující. Je sice možno později rozpoznat, jak dalece tato současná reakce spočívala na falešných informacích nebo na omylech v jejich rozpoznání, nicméně v dalším rozvoji dějinných událostí působí také tyto omyly stále jako podstatná součást skutečného dění, skutečných dějin.

Nyní můžeme v této souvislosti položit další otázku: byl to v prvních dnech a týdnech omyl, na kterém byly založeny velké naděje většiny lidí třeba v naší zemi? (Víme ovšem, že to v tomto ohledu nebyla v tehdeším bloku tzv. socialistických zemí žádná výjimka.) Nebo se mezitím něco stalo, co původní proces dějinné proměny, ať už to pojmenujeme jakkoli, obrátilo novým směrem? A pokud ano, jak mohlo k takové změně dojít? Kdo – nebo co – tu odpovídá za takovou změnu a jak to může být poznáno a posouzeno? Jak se to vůbec má s očekáváními spousty obyčejných, průměrných lidí, s očekáváními tzv. mas, při takových přelomech a převratech? Náleží jejich představy také k dějinám – anebo jsou jen něčím předdějinným a mimodějinným, co přetrvává jako relikt mytických – nebo v dnešní Evropě spíše pseudomytických – domněnek a představ? Jak dochází k tomu, že se lidé v takových situacích oddávají nadějím, že se blíží nějaké zlepšení, nebo dokonce spasení? Proč neočekávají spíše zhoršení poměrů? Známe přece ty dávné představy o zlatém věku, jímž to všechno počalo a od něhož se všechno jen zhoršuje a posléze zaniká. Když pozorujeme a analyzujeme ta nadějná očekávání lidí při takových převratech, musíme jim vlastně rozumět nikoli jako pseudomytickým, nýbrž jako protimytickým. Dějiny přece povstaly ve své nejvlastnější dějinnosti právě díky takovým protimytickým představám: teprve s pomocí takových představ je bylo možno vynalézt a založit. Toto odkrytí možnosti nových počátků náleží k

původně mimoevropskému dědictví evropských tradic a bylo také v křesťanské interpretaci jednak masově zprostředkováno a rozšířeno, jednak ovšem také zabrzděno, spoutáno nebo neutralizováno. Skutečný zrod těchto pseudomytických nebo spíše protimytických představ musíme hledat v prorocké tradici starého Izraele. Stále ještě si dost neuvědomujeme, že existují tak říkajíc dějiny dějin, tj. že také dějiny měly jednou svůj počátek (a nejspíš nikoli jen jednou). Přemýšlet a diskutovat o konci dějin, jak k tomu došlo a ještě je po proslaveném Fukuyamově textu, nese s sebou ovšem předpoklad, že pokračování dějin, a zejména dějinnost toho, co se děje, není žádnou samozřejmostí, tj. že není samozřejmé, když se nějaké dění či dějství stane nebo musí či může stát něčím vsutku dějinným. V poslední době se stalo módou mluvit o osvícenecké myšlence pokroku s kritickým odstupem. Myšlenka pokroku, ba dokonce nekonečného pokroku, je však podstatně starší a byla nejprve vyslovena jedním z církevních otců, totiž Řehořem z Nyssy. Skutečný základ každé myšlenky pokroku však spočívá v myšlence, že to nejsou jenom vnější podmínky a poměry, které se mohou a přímo mají zlepšovat, nýbrž zejména lidé sami – a na prvním místě právě také my. S tím jsou však zřejmě spojeny mnohé problémy. Avšak problémy to jsou proto, aby byly rozpoznány a řešeny, nikoli aby byly odklizeny nebo odeskamotovány.

Tak by se zdálo, že musíme nejdříve položit otázku, co vlastně lidé čekali, jaké představy si dělali o přicházejících nových časech. Nicméně to by byla mylná cesta. Takové představy jsou většinou lidí nejčastěji jen imputovány – často politiky, ale ještě předtím umělci, zvláště spisovatelé, vědci, filosofové. Dějiny potřebují činy, aby se mohly nadále dějinně dít. Nikdy nepostačí pouhé napodobování či přizpůsobování. V tomto smyslu můžeme o demontování a destruování Sovětského svazu právem mluvit jako o dějinném, ano světodějném činu, ať už tak bylo od počátku programováno a chápáno, či nikoliv. Tím docela novým, nemanipulovatelným přitom byla právě naděje na lepší budoucnost. To poskytlo celé té převelice události onu atmosféru prvních dní a prvních týdnů, kterou nelze podceňovat. Možná, že ta atmosféra byla právě u nás důležitější než v jiných zemích střední a východní Evropy, protože právě u nás se poslední dvě dekády zdály být tak neprolomitelně monolitickými. Celá ta proměna, o které dnes mluvíme jako o přelomu či zlomu, vykazovala mnoho jedinečných aspektů, které jsou charakteristické a o kterých po mém soudu ještě neproběhla dostatečná diskuse. Nesnesitelná tíha stalinistického a postalinistického komunistického režimu vyvolala po válce v život četné protestní pokusy a také značně veliká a významná hnutí vzdoru a povstání, proti kterým však bylo možno úspěšně zasáhnout mocenskými prostředky, protože byly vždy izolované a nikdy nebyly podporované žádnými akty solidarity a jimž se nedostalo žádné pomoci z jiných měst a jiných zemí. A nyní najednou došlo k tomu, že takřka v jediné hodině, v průběhu několika dní bylo vidět tentýž obraz v mnoha, téměř ve všech těchto zemích, a to aniž by šlo o předem plánovanou akci. To nelze vysvětlit jen působením médií. Šlo tu opravdu o něco společného, co cítili a zakoušeli lidé v těchto zemích. A to se mi nezdá spočívat jen v tom, proti čemu se tyto lidé obraceli, ale také v něčem pozitivním. To pozitivní vidím v jejich umírněné, vůbec ne bouřlivé otevřenosti do budoucnosti. A právě tato otevřenost pro budoucnost a do budoucnosti teď stále jakoby víc a víc mizí. Proč?

To, co se v takovém přelomu stalo a co se ještě dále děje, lze srovnat se vznikem nebo zánikem velkých civilizací v daleké minulosti. Arnold Toynbee, velký historik světových civilizací, navrhl zajímavou metodu a aplikoval ji právě na tyto důležité momenty jejich rychlého rozvoje nebo neméně rychlého zániku. Jeho metodologická otázka, která je pro

„vědecky“ orientované historiky těžko akceptovatelná, je při takovýchto příležitostech následující: před jakou výzvou se tehdejší lidé cítili být postaveni, a před jakou se měli [cítit, pozn. red.] být postaveni? A k tomu ovšem náleží hned také druhá otázka: jak ti lidé na ni odpověděli? To jsou Toynbeeho naprosto významné termíny: výzva a odpověď, challenge and response. Můžeme se tázat, zda bychom se nemohli dostat v interpretaci nového (recentního) přelomu ve střední a východní Evropě dál, kdybychom si tuto přesně otázku hic et nunc postavili před sebe a pro sebe samé. Když však tuto takto aktualizovanou otázku přijmeme, je třeba se dále tázat po tom, kdo se tu vlastně táže. Zajisté jsme to v první řadě, kteří přicházíme z této části Evropy. A jsme to opravdu jenom my? Je to vskutku přiměřené, když už předem máme eventuelní výsledek svého zkoumání toho, co bylo postaveno před nás jako pro ty postižené, tedy před nás jako Středo- a Východoevropany, chápat jako jen pro nás platný? Je vskutku to, co se tu stalo, omezeno jen na tento díl Evropy? Mohou se všichni ostatní Evropané cítit jako volní a touto výzvou naprosto neoslovení? To by bylo nejen naivní, ale mohlo by to být vskutku sebeпоškozující, ba sebezničující, anebo by se něčím takovým mohlo brzo v budoucnosti stát.

Jsem dalek toho, abych tu podával nějaké rady, nebo dokonce nějaká řešení. Všechna řešení jsou přinejmenším na svém počátku filosoficky problematická. Filosofie vyvádí jejich problematičnost najevo tím, že se takových řešení dotazuje, že je „staví do otázky“. A dělá ještě víc: odhaluje podezřelá řešení také tam, kde se zdají být čímsi samozřejmým, a to proto, aby se jich také dotazovala. Musím říci, že právě nyní se tu vyskytují nesčetné zdánlivě samozřejmé předsudky, které jsou a musí být filosoficky krajně podezřelé. O jednom z těchto velmi běžných předsudků jsme se už zmínili, totiž o tom, podle něhož byla dějinná událost od začátku tím, čím se ukázala být i později, jen že to nebylo jasně nahlédnuto. Mylnost, a dokonce nebezpečnost tohoto předsudku spočívá zejména v tom, jak se nám tím chce uniknout odpovědnosti za to, co jsme udělali nebo ještě spíš neudělali, a jak tomu zdánlivě unikáme. A to zase souvisí s jiným předsudkem, že za tím, co se nám nelíbí nebo co je opravdu ze společenského hlediska škodlivé, stojí vždycky někdo mocnější nebo nějaká mocná skupina, která to předem promyslela a plánovala a která to nyní provádí. Neboť ti druzí o tom nevědí, jsou bezmocní a nemohou proto proti tomu nic podnikat, ba nemohou se dokonce ani bránit. A tu musí být docela jasně a s plnou vážností řečeno: jenom děti jsou potom politicky nevinné, všichni normální dospělí jsou za vnitřní situace země spoluodpovědní a mají na tom kus vlastní viny, jak se poměry zhoršují. To pak kupř. znamená, že oné masové „jemné“ kolaboraci s dlouhá leta se prosazujícím režimem snad lidsky rozumíme, ale nikdy ji nemůžeme omlouvat. Za mnohé z toho nepříjemného, co nás dnes v našich „východoevropských“ společnostech provází a s čím se setkáváme, jsme spoluzodpovědní, a musíme to vědět. Jen málokterí z politiků jsou dnes dostatečně odvážní, aby to takto vyslovili, neboť lidé to slyší neradi.

Tento jasnější nebo méně jasný pocit určité spoluodpovědnosti za čtyři desetiletí trávající politickou a kulturní katastrofu v naší zemi umožnil na samém počátku tzv. přelomu či převratu, aby se známé slovo, ba heslo studentů „Nechceme žádné násilí!“ mohlo tak rozšířit. To všechno však velmi brzo, již po několika týdnech nebo málo měsících, zmizelo. Proč? Je to docela jednoduché: žádný politik s tím nechtěl pracovat, žádný nechtěl na tuto myšlenku, dosud vůbec nebo jen zřídka jasně vyslovenou, navazovat. Jak je to možné, že lidé na počátku ještě pociťovali spoluodpovědnost za minulost? Nevím jistě, zda se nemýlím, ale jsem

presvědčen, že to byl výsledek nebo spíše jeden z výsledků po roky přetrvávajícího a přežívajícího odporu dost malé skupiny tzv. disidentů. Lidé o nich a o opatřeních proti nim slyšali snad každý den ve vysílačích Svobodné Evropy, BBC nebo Hlasu Ameriky atd., ba byli sice hrubě mylně, ale přece do jisté míry informováni i v domácích médiích – a tak nemohli říci, že o tom nikdy neslyšeli. A v těchto dnech také ještě věděli, do jaké míry nebyli ochotni ani trochu rezistovat a riskovat tak osobní ztráty. Do této souvislosti také náleží, když na okraj poznamenám, jak jen s docela výjimečnými výjimkami po posledních volbách vymizeli z politických funkcí lidé z Charty 77. Zůstal jen prezident a pak několik dalších, kteří věděli, jak se přizpůsobit nové situaci. Také z tohoto důvodu je pro vnitropolitickou situaci v naší zemi důležité, že Havel je opět ve funkci, ačkoli by v zahraničí mohl vzniknout dojem, že je pro politickou situaci nadále reprezentativní postavou. – To vše a mnohé další hraje více nebo méně důležitou úlohu v tom, k čemu dnes dochází a co přijde zítra. Tak nyní jsou lidé spoluodpovědní za vývoj poměrů, a nejsou tedy pouhými objekty ani pouhými pozorovateli dění.

Chtěl jsem několika příklady podepřít tezi, že ani v takových velkých politických a společenských změnách a převratech nejde jenom ani převážně o výhradně objektivní procesy, jimž je možno se jen přizpůsobit, které však nemohou být ovlivněny v ničem podstatném, nýbrž že všechno, co se děje, s sebou nese vždycky určité výzvy, které čekají na naše reakce a odpovědi. Pokud akceptujeme, že každý občan se má a musí cítit být odpovědný za politický vývoj ve své zemi, musíme nezbytně počítat také s jeho pocity, s jeho porozuměním věcem, s jeho představami o tom, k čemu by mohlo a mělo dojít, a pak se ho pokusit – pochopitelně po cestách rozumu – ovlivnit. Právě pro demokratické zřízení je krajně důležité, aby si občané osvojili jistou úroveň politického a kulturního myšlení, tak, aby se opravdu mohli chovat jako demokraté. Všechny tyto pocity a představy se nějak prosadí také v příštích dějinných událostech a v celkovém vývoji, pochopitelně nikoli bez jistých vedoucích idejí, které jsou v nich obsaženy a s jejichž pomocí budou moci v dějinách nadále působit. Ty tzv. ne-předmětné výzvy nejsou pro každého stejně čitelné a dešifrovatelné, a proto o nich musí ti, kteří je dovedou číst a rozšifrovat, říci a o nich přesvědčit další. – Nechtěl bych však mluvit jen o tom, do jaké míry nejsme v každé dějinné situaci pouze omezeni a podmíněni, ale jak se pro nás každá taková situace otvírá ještě zde nejsouciami, ale teprve přicházejícími a nás oslovujícími výzvami, nýbrž do jaké míry k našemu porozumění přítomnosti a jí předcházející minulosti vždycky náleží jinak málo zaznamenávaná zkušenost jakéhosi memento. A proto nakonec ještě několik myšlenek k tomuto druhému bodu. K relativitě, podmíněnosti a konečnosti našeho lidského bytí náleží, že nemáme k dispozici žádnou definitivní instanci, díky které bychom mohli a směli právem rozhodovat o pravém a mylném chápání věcí a situací. A proto může každý interpretovat také takové mohutné dějinné události pouze při své nejlepší vůli a svém nejlepším vědění – nebo bohužel také bez nejlepší vůle a nejlepšího vědění. To platí právě tak o porozumění výzvám přítomnosti, tak pro souzení toho, co se již stalo. Také já musím teď přijmout riziko toho, že snad nesprávně posoudím právě ono memento skončení tři čtvrti století trávajícího a zcela mimořádně se jako světová mocnost prosazovávajícího impéria.

V tomto uplynulém století docházelo v několika zemích k částečně podobným nebo analogickým společenským a politickým procesům a typům vývoje, o nichž musíme ještě mnoho uvažovat. Mám na mysli ruský leninismus a později stalinismus a post-stalinismus,

španělský a italský fašismus a německý národní socialismus – těm všem bylo společné něco významného: všechny započaly jako velkolepé, ba téměř heroické sociální nebo přímo socialistické programy a hnutí, aby potom odstranily jenom to nejhorší zlo (a že šlo vždycky o skutečné zlo, to si musíme podržet v paměti) a potom aby v překérní situaci nevědomosti, jak dál, vykonstruovaly vnitřního a vnějšího nepřítele a posléze skrze dějinně dost opožděné a zastaralé imperialistické tlaky řešily dál neudržitelnou vnitřní situaci jen zdánlivě a většinou jen na krátkou dobu. K tomu bylo ovšem ve všech případech nevyhnutelně zapotřebí přizvat a přivést celé masy lidí k spoluúčasti. To znamená, jak tomu dnes rozumíme, že bylo nutno přijít s ideami, pro něž měli mnozí, ne-li většina lidí jakési předporozumění a které nebyly pro jejich uši docela cizí, ale které se zdály odpovídat jejich niterným, ačkoli ne zcela vyjasněným potřebám, sklonům a nadějím. Něco takové je nutno vzít docela vážně. Pouhý fakt, že všechny tato hnutí ztroskotala, že byla zničena nebo že se sama zničila, není zdaleka tak důležitý jako skutečnost jejich dějinné existence, která přetrvávala poměrně dlouho ve srovnání s délkou lidského života.

Politikové, kteří dnes posuzují celou záležitost jako naprosto vyřízenou, jsou prostě politicky slepí a hloupí. Něco je přece pro všechna tato scestná politická a společenská hnutí charakteristické a významné: všechna totiž přinejmenším slibovala, že vylepší nepříznivé sociální postavení širokých mas a že jsou připravena jejich problémy řešit. A skutečně to alespoň v jistém rozsahu učinila. Dnes nemůže nikdo věřit, že všechny tyto jak známo zklamané naděje a marná očekávání náhle zmizí, že se náhle vytratí. V našem světě existují stále četnější masy lidí, kteří nejenom touží po lepším životě, ale kteří se jen těžko udržují naživu. Zajisté se převaha těchto mas, žijících často pod každou lidskou úroveň, přesunula do tzv. třetího světa, ale tam to všechno ještě přijde. Dnes jde ještě o lidi, kteří o lidském a nelidském životě přece něco vědí a kteří alespoň jednou ve svém životě směli doufat, že se jejich vyhlídky – a to znamená také vyhlídky jejich sousedů, jejich lidu, jejich země – budou zlepšovat. Západní země připravovaly a uskutečňovaly pro své občany někdy docela velkorysé sociální programy, a to přispělo i k tomu, že se tolik lidí z celého světa chudých chce přestěhovat na Západ a že často riskují svůj život, jen aby mohli na Západ přesídlit. Pochopitelně lze v takové situaci utěšňovat hranice. Ale může to situaci opravdu vyřešit? Existují ideje, které právě dnes a v současné světové situaci nechají přijít ke slovu pocity, naděje a jenom nejasně tušené cíle těchto spoust lidí? Najdeme pro takové lidi spásné perspektivy, programy a opravdu praktické iniciativy dnes už ne jenom ze strany Západu, ale už i Severu?

Zdá se mi, že i my ve střední a východní Evropě musíme počítat s tím, že ve světě jsou společnosti, které od nás už dnes potřebují rozmanitou pomoc a které ji ještě dál budou potřebovat. Když jsme viděli, jak relativně málo porozumění měly před nějakým časem bohaté země pro těžkosti takových zemí, jako je Řecko, Španělsko atd., a jak se i dnes politikové ukazují jako bezmocní před svými voliči, když jim mají říci něco o nezbytnosti dobře promyšlené pomoci pro převážný díl dnešního světa, nemají-li ztratit sympatie a politickou podporu, a když vidíme i v našich vlastních zemích, jak politikové většinou usilují o co nejrychlejší přiblížení a napodobení západních ekonomických struktur, musíme se tázat, nejdeme-li rychleji či pomaleji vstříc dalšímu, snad ještě horšímu, extrémně katastrofálnímu vývoji světové politiky a stavu světa.

*Přednáška pro seminář dr. Milana Průchy ve Freie Universität, někdy 1993 (během pobytu ve
Wissenschaftskollegu). Dodatečně (s malými úpravami) přeloženo autorem 7. 7. 2016.*